

دانشگاه سوادکوه

دانشکده معماری و شهرسازی

پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته معماری

عنوان

طراحی شهرک مسکونی در شهر قم بر مبنای احکام معماری و شهرسازی -
فقه شیعه با تاکید بر الگوی معماری اسلامی - ایرانی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر داود رضائی

استاد مشاور:

حجت الاسلام والمسلمین حمیدرضا جوان

نگارش و تحقیق:

سمانه صمدی

بهمن ۱۳۹۶

دانشگاه زنجان

شماره : 1/34446 / م
تاریخ : 1396/11/24

صورتجلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

با تاییدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر (عج) جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

خاتم : سماته صمدي رشته: مهندسی معماری

تحت عنوان: طراحی شهرک مسکونی در شهر قم بر مبنای احکام معماری و شهرسازی- فقه شیعه با تاکید بر الگوی معماری

اسلامی- ایرانی

در تاریخ 1396/11/28 با حضور هیات محترم داوران در دانشگاه زنجان برگزار گردید و نظر هیات داوران به شرح زیر می باشد:

دفاع مجدد مردود

قبول (با درجه: خیبما خوب امتیاز: 14)

- 1- علمی (19-20)
- 2- بسیار خوب (18-99/18)
- 3- خوب (17-99/16)
- 4- قفلا قبول (15-99/14)

عضو هیات داوران	نام و نام خانوادگی	مرتبیه علمی	امضاء
استاد راهنما	داود رضانی	استادکار	
استاد مشاور	حمیدرضا جوان	استادیار	
استاد داور	مهرداد سلطانی	استادیار	
استاد داور	محمد باقری	استادیار	
نماینده تحصیلات تکمیلی	محمدصادق فلاحت	دانشیار	

دانشگاه زنجان
دکتر افشین توکلی
مدیر تحصیلات تکمیلی و استعدادهای درخشان

استعدادهای درخشان

کاترم مظلومی
معاون آموزشی و تحصیلات تکمیلی دانشکده مهندسی

دانشگاه زنجان
آموزش و تحصیلات تکمیلی

دانشگاه سمنان

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب سمانه صمدی متعهد می شوم که مطالب مندرج در این پایان نامه با عنوان " طراحی محله مسکونی بر مبنای فقه شیعه در شهر قم " حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این پژوهش از آن ها استفاده شده است، مطابق مقررات ارجاع و در فهرست منابع و مآخذ ذکر گردیده است. این پایان نامه قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است. در صورت اثبات تخلف (در هر زمان)، مدرک تحصیلی صادر شده توسط دانشگاه، از اعتبار ساقط خواهد شد. کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه زنجان است.

نام و نام خانوادگی دانشجو سمانه صمدی

امضاء

تقدیم به:

منادیان حکمت توحیدی و کارگزاران عدالت نبوی و علوی

به همه ایثارگران حقیقت و عدالت از آدم تا مهدی (عج)

به همه آن‌ها که جسم و جان ما را اسلامی پروراندند.

تشکر و قدردانی

سپاس خدای مهربان را

با سپاس فراوان از راهنمایی‌های اساتید ارجمند

جناب آقای دکتر داود رضائی،

حجت‌الاسلام والمسلمین حمیدرضا جوان.

و تمامی دوستانی که در این مسیر مرا یاری کردند.

فهرست مطالب

بخش اول: کلیات

۱. طرح مسئله..... ۲
۲. اهمیت و ضرورت موضوع تحقیق..... ۳
۳. سولات و فرضیه تحقیق..... ۴
۴. هدف پژوهش..... ۴
۵. روش تحقیق..... ۵
۶. پیشینه پژوهش..... ۵

بخش دوم: مبانی نظری

- مقدمه..... ۸

فصل اول: تعاریف

۱. دین..... ۹
۲. اسلام..... ۱۰
۳. شیعه..... ۱۱
۴. تعریف فقه..... ۱۳
- ۴-۱. جایگاه علم فقه در تعالیم دینی..... ۱۳
- ۴-۲. منابع چهارگانه‌ی علم فقه..... ۱۵
- ۴-۳. انواع فقه..... ۱۶
- ۴-۳-۱. فقه اجتهادی موسوم به فقه جواهری (فقه سنتی)..... ۱۶
- ۴-۳-۲. فقه فتوایی..... ۱۷
- ۴-۳-۳. فقه تمدنی..... ۱۷
- ۴-۳-۳-۱. احکام شرعی تمدنی..... ۱۸
- ۴-۴. جایگاه فقه در مکتب معماری و شهرسازی اسلامی
- ۴-۴-۱. نسبت دین و علم..... ۱۸
- ۴-۴-۲. تقسیم بندی موضوعی علوم و جایگاه هنر در حوزه‌ی سه‌گانه‌ی علوم..... ۱۹
- ۴-۴-۳. گزاره‌های علوم مکتبی..... ۲۰
- ۴-۴-۴. ساختار و ساحات خلق آثار هنری از منظر مکتب اسلام..... ۲۳
- ۴-۴-۵. فقه به عنوان محتوای ایدئولوژیک در علوم مکتبی (نظیر معماری و شهرسازی)..... ۲۷

۵. شاخص‌سازی در راستای شهر اسلامی بر اساس نگرش تمدنی و روش‌های اصول فقه و قواعد و ضوابط
اجتهادی تشیع

- ۱-۵. شاخص..... ۲۸
۲-۵. انواع شاخص..... ۲۸
۳-۵. روش‌های استخراج احکام اسلامی شیعی و نحوه شاخص‌سازی بر طبق نگرش تمدنی..... ۲۹

فصل دوم: شهرسازی بر مبنای نگرش فقه تمدنی شیعی

۱. اسلام و شهرسازی..... ۳۱
۲. ارکان شهر اسلامی..... ۳۴
۳. مهم‌ترین اصول و شاخص‌های شهرسازی اسلامی - ایرانی..... ۳۷
۱-۳. اصل مسجد محوری و ساختن عملکردهای شهری بر اساس آن..... ۳۸
۱-۱-۳. شاخص‌های مربوط به مسجد بر اساس نگرش تمدنی و روش‌های اصول فقه
۱-۱-۱-۳. بناها و عملکردهای پیرامون مسجد..... ۴۱
الف: بناهای قضایی..... ۴۱
ب: بازار..... ۴۱
ج: فضاهای آموزشی - فرهنگی..... ۴۴
۲-۱-۱-۳. حریم مسجد..... ۴۵
۳-۱-۱-۳. موقعیت و مکان مسجد..... ۴۶
۴-۱-۱-۳. کالبد و اجزا و عناصر مسجد..... ۴۷
۵-۱-۱-۳. طبیعت‌گرایی در مسجد..... ۵۳
۲-۳. اصل محله‌محوری..... ۵۴
۱-۲-۳. شاخص‌ها مربوط به محله بر اساس نگرش فقه تمدنی شیعی و روش‌های اصول فقه
۱-۱-۲-۳. مسجد محله و مرکزیت آن برای محله..... ۵۵
۲-۱-۲-۳. طراحی فضاهای آموزشی، بهداشتی، تجاری در کنار هسته اصلی محله‌ها (مسجد)..... ۵۶
۳-۱-۲-۳. جهت‌گیری کالبدی فضاها..... ۵۷
۴-۱-۲-۳. اهمیت جوار و همسایگی در شکل‌دهی به بلوک‌های همسایگی در محله اسلامی..... ۵۹
۱-۴-۱-۲-۳. سلسله مراتب حدود همسایگی..... ۶۰
۲-۴-۱-۲-۳. تعیین حدود محله شهر بر اساس حدود همسایگی در اسلام..... ۶۰
۳-۴-۱-۲-۳. حقوق همسایگی..... ۶۱
۴-۴-۱-۲-۳. مصادیق کالبدی رعایت حقوق همسایگی..... ۶۱

- ۵-۱-۲-۳. شبکه معابر و دسترسی ها..... ۶۳
- ۱-۵-۱-۲-۳. مسجد در دسترس پیاده..... ۶۳
- ۲-۵-۱-۲-۳. تفکیک راه سواره از پیاده..... ۶۳
- ۳-۵-۱-۲-۳. ایجاد محل مخصوص برای تردد بانوان در پیاده‌رو..... ۶۴
- ۴-۵-۱-۲-۳. حریم راه..... ۶۴
- ۵-۵-۱-۲-۳. ساخت راه‌های وسیع و متعدد..... ۶۶
- ۶-۵-۱-۲-۳. مدیریت و ساخت اقتضانات راه و حریم آن برای جلوگیری از استفاده خصوصی و سد معبر..... ۶۷
- ۳-۳. اصل درونگرایی..... ۶۷
- ۱-۳-۳. شاخص‌های مربوط به درونگرایی در شهر اسلامی بر اساس نگرش فقه تمدنی شیعی و روش‌های

اصول فقه

- ۱-۱-۳-۳. سلسله مراتب و محرمیت در معابر..... ۶۸
- ۲-۳-۳-۱. محرمیت در فضاهای مسکونی..... ۶۹
- ۱-۲-۳-۳-۱. حریم بصری..... ۷۱
- الف: سایت خانه..... ۷۲
- ب. پلان خانه..... ۷۴
- ۲-۲-۳-۳-۱. حریم صوتی..... ۷۷
- ۴-۳-۳. اصل طبیعت‌گرایی..... ۷۹
- ۱-۴-۳. شاخص‌های مربوط به طبیعت‌گرایی در شهر اسلامی بر اساس نگرش فقه تمدنی شیعی و روش-

های اصول فقه

- ۱-۱-۴-۳. بهره‌برداری از منابع طبیعی..... ۸۰
- ۱-۱-۴-۳-۱. توجه به شرایط منطقه و اقلیم در شهر..... ۸۰
- ۲-۱-۴-۳-۱. لزوم طراحی فضای سبز و وجود سبزی‌نگی در فضای عمومی و فضای خصوصی..... ۸۱
- ۲-۴-۳-۱. حفاظت از توازن طبیعت..... ۸۳
۴. مساحت کلی شهر و حومه‌ی شهر از منظر فقه شیعی..... ۸۴
۵. ارجحیت اقامت در سکونت‌گاه‌های شهری..... ۸۸

فصل سوم: مسکن مطلوب بر مبنای نگرش فقه تمدنی شیعی

۱. مسکن از نظر اسلام..... ۸۹
۲. مهم‌ترین اصول و شاخص‌های مسکن اسلامی شیعی..... ۸۹

۳. اصول سلبی..... ۹۰
- ۳-۱. اصل نهی از اشراف..... ۹۰
- ۳-۲. اصول کالبدی: اصل پرهیز از تشخیص کالبدی و نهی از تشبیه کالبدی به کفار..... ۹۰
- ۳-۲-۱. شاخص‌های مربوط به اصول کالبدی خانه بر اساس نگرش فقه تمدنی شیعی و روش‌های اصول

فقه

- ۳-۲-۱-۱. دوری از اشرافی‌گری، تکاثر و تبرج..... ۹۱
- ۳-۲-۱-۲. پرهیز از اسراف و تزئینات نهی شده و بیش از حد..... ۹۱
- ۳-۲-۱-۳. عدم تشبیه خانه‌های مسلمین به کفار و دشمنان..... ۹۲
- ۳-۲-۱-۴. نهی از بلند بودن خانه اهل ذمه از خانه مسلمین..... ۹۳
- ۳-۳. اصل نهی از ارتفاع زیاد خانه..... ۹۴
- ۳-۳-۱. شاخص‌های مربوط به اصل نهی از بلند بودن خانه بر اساس نگرش تمدنی و روش‌های اصول فقه
- ۳-۳-۱-۱. نهی از ساختن ساختمان‌های بلند..... ۹۵
۴. اصول ایجابی..... ۹۹
- ۴-۱. اصل رعایت حریم و محرمیت..... ۹۹
- ۴-۲. اصل توصیه به مهمان‌پذیری..... ۹۹
- ۴-۲-۱. شاخص‌های مربوط به اصل توصیه به مهمان‌پذیری بر اساس نگرش تمدنی و روش‌های اصول فقه
- ۴-۲-۱-۱. داشتن مهمان‌خانه..... ۱۰۰
- ۴-۲-۱-۲. موقعیت مهمان‌خانه در فضایی دور از حریم خصوصی خانواده..... ۱۰۱
- ۴-۳. اصل توصیه به وسعت به‌اندازه خانه..... ۱۰۱
- ۴-۳-۱. شاخص‌های مربوط به اصل توصیه به وسعت به‌اندازه خانه بر اساس نگرش فقه تمدنی شیعی و

روش‌های اصول فقه

- ۴-۳-۱-۱. ساختن منازل در وسعت بالا..... ۱۰۲
- ۴-۴. اصل توصیه به آراستگی و ایجاد لوازم بهداشت خانه‌ها و شاخص‌های مربوط به آن بر اساس نگرش تمدنی و روش‌های اصول فقه..... ۱۰۴
- ۴-۴-۱. رنگ اتاق‌ها..... ۱۰۵
- ۴-۴-۲. نظافت منزل و جایگاه زباله..... ۱۰۵
- ۴-۴-۳. موقعیت و نوع طراحی سرویس بهداشتی..... ۱۰۶
- ۴-۴-۴. موقعیت و نوع طراحی حمام..... ۱۰۸
- ۴-۴-۵. نورگیر بودن..... ۱۰۹

- ۴-۴-۶. تهویه مناسب..... ۱۱۰.....
- ۴-۴-۷. جدا بودن چاه آشپزخانه و سرویس‌های بهداشتی..... ۱۱۱.....
- ۴-۵. اصل توصیه به ساختن محل عبادت در خانه‌ها و شاخص‌های مربوط به آن بر اساس نگرش تمدنی و روش‌های اصول فقه..... ۱۱۱.....
- ۴-۶. اصل توصیه به محکم ساختن خانه‌ها و شاخص‌های مربوط به آن بر اساس نگرش فقه تمدنی شیعی و روش‌های اصول فقه..... ۱۱۲.....
- بخش سوم: تبیین ملاحظات و روند طراحی
- مقدمه..... ۱۱۶.....
۱. شناخت محیط و بستر
- ۱-۱. موقعیت جغرافیایی و موقعیت طبیعی شهر قم..... ۱۱۶.....
- ۱-۲. مطالعات اقلیمی..... ۱۱۷.....
- ۱-۲-۱. وضعیت آب و هوایی..... ۱۱۷.....
- ۱-۲-۲. جهت‌گیری مناسب خانه از لحاظ اقلیمی با توجه به جهت‌گیری خانه‌های سنتی در شهر قم (نمونه موردی خانه علیقلی خان زند)..... ۱۱۷.....
- ۱-۳. معرفی سایت پیشنهادی
- ۱-۳-۱. معرفی کلی پردیسان..... ۱۱۸.....
- ۱-۳-۱-۱. نقاط قوت و امکانات..... ۱۱۹.....
- ۱-۳-۱-۲. نقاط ضعف و تهدیدها..... ۱۲۰.....
- ۱-۳-۲. استخوانبندی..... ۱۲۰.....
- ۱-۳-۳. کاربری اراضی..... ۱۲۱.....
- ۱-۳-۴. تقسیمات کالبدی در طرح تفصیلی..... ۱۲۲.....
- ۱-۳-۵. تراکم نسبی جمعیت در محدوده‌های مختلف..... ۱۲۲.....
- ۱-۳-۶. موقعیت سایت انتخاب شده..... ۱۲۳.....
۲. روند طراحی پروژه
- ۲-۱. اهداف و دستورالعمل‌های طراحی..... ۱۲۴.....
- ۲-۲. روند شکل‌گیری طرح..... ۱۲۸.....
- ۲-۳. طراحی محله مسکونی در شهرک پردیسان قم:
- ۲-۳-۱. طراحی مجموعه مسکونی..... ۱۳۲.....
- ۲-۳-۲. طراحی منازل مسکونی..... ۱۳۷.....

فهرست جداول

بخش دوم

فصل اول

- جدول (۱-۱-۲) تعاریف محدود و کامل در رابطه با دین..... ۱۰
- جدول (۲-۱-۲): تقسیم بندی تعالیم اسلامی بر اساس هدف..... ۱۴
- جدول (۲-۱-۳) اصول ده گانه اجتهادهای تخصصی در مکتب تشیع منبع..... ۲۶

فصل دوم

- جدول (۲-۲-۱): اصول مطرح شده توسط نظریه پردازان از شهر اسلامی و تناظر آنها با مفاهیم پایه اسلامی..... ۴۰
- جدول (۲-۲-۲): دسته بندی نظرات مراجع در مورد روباز بودن مسجد..... ۴۹
- جدول (۲-۲-۳): دسته بندی نظرات مراجع تقلید در مورد طبیعت گرایی..... ۵۴

بخش سوم

- جدول (۳-۱-۱): مشخصات طول و عرض جغرافیای استان قم..... ۱۱۶
- جدول (۳-۱-۲): اهداف و دستورالعمل های طراحی..... ۱۲۷
- جدول (۳-۱-۳): معایب و مزایای آلترناتیو اول..... ۱۲۸

فهرست نمودارها:

بخش دوم

فصل اول

- نمودار (۱-۱-۲) نظریات آیت‌الله جوادی آملی در رابطه با مکتب اسلام..... ۱۹
- نمودار (۲-۱-۲) تقسیم بندی موضوعی و متعارف علوم..... ۲۰
- نمودار (۲-۱-۳) مهم‌ترین اصول گزاره‌های نظری و عملی و آثار هنری..... ۲۱
- نمودار (۲-۱-۴): رابطه مکاتب فکری و اعتقادی با خلق..... ۲۲
- نمودار (۲-۱-۵) نسبت مکتب اسلام با ساختار و مراحل پنج‌گانه در فرایندهای انسانی (از بعد مراحل و موضوعات، منابع و مبانی مربوطه)..... ۲۳
- نمودار (۲-۱-۶) ساختار و مراحل پنجگانه در خلق فرایندهای انسانی..... ۲۴

فصل دوم

- نمودار (۲-۲-۱): رابطه سه عنصر اصلی دخیل در ظهور شهر اسلامی..... ۳۵
- نمودار (۲-۲-۲): رابطه سه عنصر اصلی دخیل شهر (یا اجزاء اصلی یک شهر)..... ۳۵
- نمودار (۲-۲-۳): رابطه عوامل سه‌گانه وجه فکری، وجه عملی و رفتاری و وجه عینی در شکل‌گیری شهر اصیل اسلامی، شهری برای مسلمانان، شهر مسلمانان و شهری برای مسلمانان..... ۳۶
- نمودار (۲-۲-۴): نمایش ارتباط و نقش فضاهای سه‌گانه‌ی فکری، رفتاری و عینی به عنوان ارکان شهر اسلامی..... ۳۷

فهرست تصاویر

بخش دوم

فصل دوم

- تصویر (۲-۲-۱): فرایند ظهور مصادیق شهر اسلامی در سرزمین‌ها و دوران‌های مختلف با بهره‌گیری از کلام الهی..... ۳۲
- تصویر (۲-۲-۲): مرکزیت مسجد جامع در طرح مدور بغداد در زمان منصور عباسی..... ۳۹
- تصویر (۲-۲-۳) حریم در مسجد..... ۴۶
- تصویر (۲-۲-۴): اولویت ورود در جهت قبله با توجه به محدودیت‌های موجود..... ۵۲
- تصویر (۲-۲-۵): سلسله مراتب سنتی در فضاهای باز و عریض خیابان‌ها: رعایت سلسله مراتب محرمیت..... ۶۹
- تصویر (۲-۲-۶): نحوه استفاده از طرح مناسب برای جلوگیری از باز شدن ورودی همسایگان مقابل یکدیگر..... ۷۲
- تصویر (۲-۲-۷): اشراف نداشتن پنجره به بیرون و رفع آن توسط حفاظ‌هایی مختلف چوب یا طلق..... ۷۳
- تصویر (۲-۲-۸): وضعیت اشراف بالکن در ساختمان‌های بلند..... ۷۴
- تصویر (۲-۲-۹): طراحی آشپزخانه به طوری که در معرض دید نباشد و زمینه‌ی بستر حیا و عفت را در فضاهای خانه بیشتر تامین کند..... ۷۸
- تصویر (۲-۲-۱۰): تحلیل حداقل اندازه قطر شهر اسلامی، مبتنی بر احکام فقهی مسجد جامع..... ۸۵
- تصویر (۲-۲-۱۱): حداقل و حداکثر قطر مطلوب شهر اسلامی..... ۸۷

فصل سوم

- تصویر (۲-۳-۱): خانه بروجردی‌ها کاشان..... ۹۴
- تصویر (۲-۳-۲): پلان فضاهای خانه سنتی کرمان..... ۱۰۰
- تصویر (۲-۳-۳): خانه عباسیان در کاشان، مساحت تقریبی ۸۰۰ متر مربع..... ۱۰۲
- تصویر (۲-۳-۴): نحوه مبلمان روشویی با توجه به جهت قبله..... ۱۰۸

بخش سوم

- تصویر (۳-۱-۱): وضعیت تابش خورشید- خانه علیقلی خان زند..... ۱۱۸
- تصویر (۳-۱-۲): نقشه موقعیت اراضی شهرک پردیسان نسبت به شهر قم..... ۱۱۹
- تصویر (۳-۱-۳): نقشه استخوانبندی شهرک پردیسان قم..... ۱۲۰
- تصویر (۳-۱-۴): نقشه کاربری اراضی شهرک پردیسان قم..... ۱۲۱
- تصویر (۳-۱-۵): نقشه تقسیمات کاربری در طرح تفصیلی..... ۱۲۲

- تصویر (۳-۱-۶): نقشه پیشنهادی تراکم نسبی جمعیت شهرک پردیسان قم..... ۱۲۲
- تصویر (۳-۱-۷): نقشه موقعیت سایت انتخابی در شهرک پردیسان قم..... ۱۲۳
- تصویر (۳-۱-۸): ساختار کلی طرح و آلترناتیو اول..... ۱۲۸
- تصویر (۳-۱-۹): تقسیم مجموعه های همسایگی در آلترناتیو اول..... ۱۲۹
- تصویر (۳-۱-۱۰): پلان یک حیاط همسایگی در آلترناتیو اول..... ۱۲۹
- تصویر (۳-۱-۱۱): طرح سه بعدی از طراحی مجموعه در آلترناتیو اول..... ۱۳۰
- تصویر (۳-۱-۱۲): روند شکل گیری طرح نهایی..... ۱۳۰
- تصویر (۳-۱-۱۳): روند طراحی واحدهای مسکونی..... ۱۳۱
- تصویر (۳-۱-۱۴): طرح سه بعدی از طراحی مجموعه های همسایگی..... ۱۳۲
- تصویر (۳-۱-۱۵): طرح سه بعدی از طراحی مرکز محله..... ۱۳۳
- تصویر (۳-۱-۱۶): طرح سه بعدی از طراحی مسیرهای پیاده و سواره..... ۱۳۴
- تصویر (۳-۱-۱۷): طرح سه بعدی از طراحی ورودی مجموعه..... ۱۳۵
- تصویر (۳-۱-۱۸): طرح سه بعدی از طراحی حیاط های همسایگی..... ۱۳۶
- تصویر (۳-۱-۱۹): طرح سه بعدی از طراحی حیاط منازل مسکونی..... ۱۳۸

چکیده:

آموزه های اسلامی- شیعی حاوی ظرفیت قابل توجهی برای کاربردی در دانش معماری و زیرشاخه های آن است که تاکنون بخش قابل توجهی از این ظرفیت برای پاسخ گویی به مسائل دانش معماری، در مجامع علمی و دانشگاهی و حوزه های علمیه به طور شایسته مورد تدقیق قرار نگرفته است. با توجه به اینکه، اهداف و اصول مورد نظر اسلام که اجرایشان در محیط مدنی مسلمانان بسیار ضروری است و زمانی که این اصول در محیط مدنی اجرا شوند به تبع آن اهداف اسلام شکل عملی به خود خواهد گرفت و همچنین با گذشت ۳۹ سال از تشکیل حکومت شیعی در کشور، لزوم بررسی، بازشناسی و تبیین فقه تمدنی شیعی و تشکیل سازمانی محقق و مرکب از مهندسان و معماران و عالمان دینی در حوزه ی مسائل و مشکلات جدید معماری و شهر سازی اسلامی، ضروری به نظر می رسد. در همین راستا هدف اصلی این پژوهش بررسی چگونگی تحقق اهداف اسلام در محیط مدنی، بررسی اصول معماری و شهر سازی اسلامی و استخراج شاخصه های مربوط به آن بر اساس نگرش فقه تمدنی شیعی، برای طراحان شهری و معماران است. برای پاسخگویی به مسئله تحقیق از الگوی مطالعات میان رشته ای استفاده شده است. نوع روش شناسی حاکم بر تحقیق نیز، روش تحلیلی-منطقی است.

کلید واژه: شیعه، فقه تمدنی، محله مسکونی، معماری اسلامی

بخش اول: کلیات پژوهش

۱. طرح مسئله:

اصولاً مسلمانان سعی می‌نمودند تا هر رفتار خود را تحت حوزه حکومتی قوانین صادر از سوی فقه، شکل و انداره‌ای شایسته و درخور ببخشند و به همین منظور، برای هر یک از رفتارهای خود، از فقه و حکیمان فقه، قاعده و قانون درست را جویا می‌شدند (علی‌آبادی و هاشمی، ۱۳۸۹: ۶۸). به عبارت دیگر، «در هر کار و حرفه هر یک از رفتارهای خود را (و از آن جمله اخلاق حرف‌های، و انواع داد و ستدهای روزانه را که آئین‌های برای پدیداری آن اخلاق بود) در ترازوی صفاتی چون «واجب»، «مستحب»، «مباح»، «حرام» و «مکروه» قرار داده، درستی و نادرستی آن راسنجیده، نسبت به انجام و یا دوری از آن اقدام می‌نمودند. لیکن آنچه که مسلم است، هر موضوعی از زندگی فردی و اجتماعی انسان (و از آن جمله در موضوع معماری و شهرسازی)، در هر دوره خاص از زمان و مکان، ویژگی‌ها و مسائل و مشکلات مربوط به خود را دارد. هنر و معماری اسلامی نیز مانند هر یک از حوزه‌های علمی مستقل و مطرح در ساختار اندیشه بشری، مکتبی است خاص و مستقل که از نظر فلسفی و محتوایی، و ساختار صوری یا کالبدی، دارای اصول و مفاهیم ویژه و بعضاً متفاوتی از انواع دیگر مکاتب مطرح معماری در جهان است که منابع و سرچشمه‌های اصلی آن را باید در علم و حکمتی جستجو نمود که در میان قرآن و سنت وجود دارد» (علی‌آبادی، هاشمی‌طغرالجردی، ۱۳۸۹: ۶۸) از آنجاکه حوزه احکام و فقه اسلامی با بیان حقوق بین‌افراد الگوهای رفتاری مطابق با شریعت را بیان می‌نماید و از طرفی هر فضا مطابق با فعالیت درون آن شکل می‌گیرد، لذا «فقه اسلامی دستورالعمل ساختمان‌سازی در شهرهای اسلامی است» (مرکز مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۳: ۲۲). فقه اسلامی و شیعی به دلیل پویایی، در هر زمانی قادر به پاسخگویی به مشکلات حقوقی افراد می‌باشد. به همین دلیل نیاز به استخراج قوانین از منابع فقهی در هر زمان احساس میشود. ایجاد تعامل میان فقه و زبان طراحی نیازمند طراحی الگویی راهبردی است؛ این الگو با واکاوی و بازشناسی مفاهیم اسلامی به دست خواهد آمد.

بنابراین برنامه‌ریزان و طراحان نمی‌توانند محیطی مدنی در هماهنگی کامل با اصول اسلامی بدون اطلاع از قواعد، معانی و منابع آن‌ها ایجاد کنند. لذا، برنامه‌ریزی و طراحی محیط شهری مسلمانان بایستی به افرادی واگذار شود که اصول اخلاقی کاملی، همچون دانش عمیقی از منابع و شاخه‌های دین، را دارا هستند که صلاحیت و کفایت آن‌ها را تضمین کند. این توانایی و اعتبار در قرآن بسیار مورد تاکید قرار گرفته است. از طرفی، اگر برنامه‌ریزان و طراحان از اصول دین مطلع نباشند، باید به نظر و عقاید علماء تکیه کنند. این قضیه همواره در محیط سنتی اسلامی که حاکمان و دیگر افراد عام همواره حکم «علماء» را در مورد مسائل شهری و ساخت و ساز مورد توجه قرار می‌دادند، مشهود است (بمیان، اخوت، الماسی فر، ۱۳۹۴: ص ۱۱۹).

لحاظ احکام اسلامی در برنامه‌ریزی، طراحی و ساخت و سازهای شهری از اولین قدم‌ها در تبدیل شهرها به شهرهایی اسلامی و مناسب حال مسلمانان می‌باشد. بر همین اساس پژوهش حاضر به دنبال این مسئله است

با شناخت اصول و شاخصه‌های مطلوب معماری و شهرسازی اسلامی با بررسی منابع، قواعد، معانی آن و همچنین با توجه به نظر و عقاید فقهای دین، در جهت ایجاد ساختار و زمینه‌ی مناسب برای تحقق اهداف اسلام و احکام شریعت برآید؛ بطوریکه برای شهروندان شیعه در ساختار یک شهر، امکان عمل آسان به واجبات و مستحبات و پرهیز از حرام‌ها و مکروهات شرعی فراهم می‌گردد تا از آثار مادی و معنوی آن بهره‌مند شوند.

۲. اهمیت و ضرورت موضوع تحقیق

اسلام، پذیرش هرگونه مفهوم ایدئولوژیک یا رفتار غیر اسلامی را که به طور مستقیم یا غیر مستقیم بر اعتقادات اسلامی تأثیر می‌گذارد ممنوع نموده است. «اسلام دین کاملی است و مسلمانان را از پذیرش رفتارها و هنجارهای غیراسلامی برحذر می‌دارد؛ زیرا می‌خواهد مسلمانان در ارزش‌ها و اصول خود ممتاز باشند» (هشام مرتضی، ۱۳۸۷: ۹۵). مسلمانان در اصول و روش‌های ساخت‌وساز خود، باید به این مسئله توجه کنند. از طرفی «در مقوله معماری و شهرسازی (همچون سایر مواردی که رنگ و بوی توسعه و تکنولوژی به خود می‌گیرند)، مبانی نظری و فلسفی غالباً مخفی‌اند و عموم مردم از آن آگاهی ندارند. به دلیل همین اختفا و نامحسوس بودن، ملل مورد تهاجم (حتی با عقاید استوار دینی و ملی)، در مقابل هجوم و گسترش الگوهای بیگانه و وارداتی که منبعت از تفکرات غیر الهی بعد از رنسانس است، مقاومت لازم را از خود نشان نداد» (نقی‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۵). بر همین اساس تغییرات در حوزه‌ی معماری و شهرسازی، در بسیاری از موارد، متفاوت و گاه متضاد با ارزش‌های ایرانی-اسلامی، به خصوص باورهای شیعی است. البته بی‌شک امروزه با توجه به تحولات زندگی انسان‌ها و پیچیدگی حاکم بر مناسبات اجتماعی و روابط انسان‌ها، هرگز نمی‌توان انتظار داشت که معماری و شهرسازی صدر اسلام، در شهرهای امروزه تحقق یابد. مهم انتقال فرهنگ اسلامی به ساختارهای کالبدی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی است تا از این طریق، جهت‌گیری همه فعالیت‌های جامعه، جهت‌گیری الهی و دینی باشد (حقیقت‌بین، قلندریان گل‌خطمی، ۱۳۹۵: ۷۱).

از طرفی دیگر طرح خانه مسلمان می‌بایست به صورتی باشد که امکان انجام الگوهای رفتاری شریعت را در هماهنگی با ارزش‌ها و عقاید اسلامی ساکنین فراهم سازد. دین جامع اسلام می‌تواند مجموعه‌ای از اصول اساسی را به عنوان راهنما و چهارچوب برای طراحی و معماری در اختیار ما قرار دهد.

بنابراین با توجه به سیاست‌های کلی ابلاغی برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور از طرف مقام معظم رهبری به دولت، که عنوان می‌دارد: هویت‌بخشی به سیمای شهر و روستا و بازآفرینی و روزآمدسازی معماری ایرانی اسلامی باید یکی از شاخصه‌های برنامه پنجم توسعه باشد و در همین راستا شهرداری‌ها و استانداری‌ها را مکلف به پیگیری مطالبات معظم له کرده است، بر اهمیت موضوع فوق می‌افزاید و با توجه به اصول و شاخصه‌های معماری و شهرسازی اسلامی-شیعی، بررسی میزان تحقق این اصول در

معماری و شهرسازی عصر حاضر و بررسی میزان سازگاری آموزه ها و مصادیق معماری جهان معاصر با این اصول، ضروری به نظر می رسد.

۳. سولات و فرضیه تحقیق

سوال اصلی این تحقیق این است که: آیا فقه شیعه برای مسئله مهم ساخت‌وساز، حدود و شرایطی را معین کرده است؟

در ادامه تحقیق به سولات زیر پاسخ داده می‌شود:

۱. چه نسبتی بین فقه و معماری و شهرسازی وجود دارد و جایگاه فقه در این حیثه کجاست؟
 ۲. شاخص‌ها در معماری و شهرسازی اسلامی چگونه تعریف می‌شوند و چگونه می‌شود در راستای شهر اسلامی به شاخص‌سازی دست یافت؟
 ۳. فقه تمدنی شیعی چگونه تعریف می‌شود و مسکن و شهر مطلوب بر مبنای نگرش فقه تمدنی شیعی، شامل چه شاخصه‌هایی است؟
- و فرضیه‌ها در این پژوهش به قرار زیر است:

۱. فقه شیعه در موضوع ساخت‌وساز، دستورالعمل، حدود و شرایط روشنی ارائه نموده است.
۲. فقه و شریعت اسلامی به عنوان اصول و راهنما در ساختمان‌سازی و نظام شهرهای اسلامی می‌تواند به عنوان مرجع قرار گیرد و در کلیه فرآیندها از طراحی و مکانیابی تا اجرا و ساخت‌وساز به کار گرفته شود.
۳. ساخت‌وساز براساس دستورالعمل‌های فقه و الگوی مورد نظر اسلام، زندگی و معیشت انسان‌ها را بهبود می‌بخشد و باعث سلامت و آرامش بیشتری خواهد شد.

۴. هدف پژوهش

مهم‌ترین هدف این تحقیق بررسی ابعاد و مسائل مختلف جهت زمینه‌سازی برای زیست مؤمنانه و همین‌طور چگونگی رسیدن به حیات طیبه و بلد طیب است؛ به این منظور با آگاهی یافتن از اصول معماری و شهرسازی اسلامی و استخراج شاخصه‌های مربوط به آن بر اساس نگرش تمدنی شیعی و راهکارهای پیشنهادی طراحی با توجه به آن، زیرساخت اصلی شکل‌گیری و اجرای ابعاد عملیاتی احکام و معارف اسلام، زمینه‌سازی اجرای آسان احکام اسلامی و تسهیل زندگی مؤمنان در بستر و ساختار شهر اسلامی فراهم می‌شود.

۵. روش تحقیق

از آنجا که این پژوهش در حوزه مطالعات دینی است که از تنوع روی آورد و تعدد روش برخوردارند و چون «بسیاری از پژوهش‌های معماری بین رشته‌ای بوده و نیازمند روش‌های خاص ترکیبی می‌باشند» (گروت و وانگ، ۱۳۸۴: ۳۷۰) لذا از سویی برای پاسخگویی به مسئله تحقیق از الگوی مطالعات میان رشته‌ای استفاده نموده‌ایم. قابل ذکر است که چنین روشی به مفهوم «جمع آراء نبوده بلکه در هدفی واحد، آرای مختلف را که ناشی از کثرت روش تحقیق است، به طریقی پویا ترکیب می‌نماید. نوع روش‌شناسی حاکم بر تحقیق نیز، روش "تحلیلی - منطقی است.

در روش تحلیلی منطقی که مطالعه مبتنی بر به کارگیری ابزارهای منطقی و رهیافت تحلیلی در دین پژوهی است، موضوع تحلیل مفهومی و تحلیل مبانی معرفتی گزاره‌ها دارای اهمیت است (قراملکی، ۱۳۸۵: ۲۶۰).

از سویی دیگر در حوزه‌ی دین و مقوله تاریخ دین و به طور خاص به موضوع بررسی اسناد و منابع اسلامی و گردآوری و ارائه‌ی آیات و روایات می‌پردازد. در این راستا داده‌های پژوهش از سه حوزه جمع‌آوری می‌شود: ۱. حوزه متون دینی قرآن و روایات و تفاسیر عالمان فقه و تفسیر قرآن ۲. حوزه‌ی تاریخ، معماری و شهرسازی تاریخی. ۳. حوزه‌ی تئوری‌های مطرح و معاصر جهان اسلام.

۶. پیشینه پژوهش

از روزگار پیش از دوران جدید کمتر کتابی درباره‌ی معماری به دست ما رسیده است. اطلاعات مربوط به معماری در کتاب‌های دیگر نیز بیشتر توصیفی و کمتر تحلیلی و محتوایی است؛ و کتاب‌هایی که در آن‌ها به جنبه‌های فقهی معماری و بنا و تبیین و تشریح احکام فقه اسلامی در خصوص هنر معماری و فن ساختمان و همچنین انطباق این احکام با مسائل و امور مربوط به ساختمان پرداخته باشند بسیار نادر است (عمادی، ۱۳۸۷: ۱۱۰).

از جمله مطالعات دینی و فقهی اخیر در حوزه معماری و شهرسازی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. کتاب‌های «شاخص‌های معماری و شهرسازی اسلامی» (۱۳۹۱) و «درآمدی بر فقه کاربردی و تمدنی و مسکن مطلوب اسلامی» (۱۳۹۳) رحیم قربانی؛
۲. مقاله‌ی «درآمدی بر مهم‌ترین مباحث اصول فقه تمدنی» (۱۳۹۲) رحیم قربانی و رضا ولایتی؛
۳. کتاب «سیمای مسکن و شهراسلامی» (۱۳۹۳) محسن قرائتی، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن
۴. کتاب «حدود و شرایط شرعی ساخت‌وساز» (۱۳۹۵) حامد قربان زاده؛
۵. دروس خارج فقه آیت‌الله محسن اراکی در باب «فقه نظام عمران شهری».